

memory about the previous elite, leaving in the people's minds the memory of the absolute power of the Rurik dynasty and the right of its descendants – the absolute power of the Grand Duke of Moscow above it.

Key words: prince, Grand Duchy of Moscow, sacralization, myth of origin, power.

Отримано: 28.05.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.140-155

УДК 355.48(477.42)«1660»

Олександр Мацьков

БИТВА ПІД СЛОБОДИЩЕМ 1660 РОКУ: СПРОБА РЕКОНСТРУКЦІЇ

Мацьков Олександр. Битва під Слободищем 1660 року: спроба реконструкції. Здійснено спробу реконструювати важливий епізод Чуднівської кампанії – битву під Слободищем 7 жовтня між польсько-татарською армією Є. Любомірского і Мурат-Гірея та українським військом Ю. Хмельницького. Зупинка правобережних полків біля Слободища розглядалася командуванням як короткотривалий перепочинок на шляху до Чуднова, де перебувало в блокаді московсько-українське військо. Вміло організована розвідка дозволила польським гетьманам оволодіти точною інформацією про місцезнаходження Ю. Хмельницького й узгодити найбільш оптимальну стратегію ведення бойових дій. Уточнено склад, чисельність польського та українського військ.

З'ясовано, що атака на український табір здійснювалася одночасно з кількох сторін. Звернено увагу на роль і місце татарського війська під час проведення військової операції. Цілком доречним стало висвітлення ряду аспектів, пов'язаних із перипетіями ведення бою. Детальний аналіз джерел й праць науковців дозволив автору переглянути традиційну версію перебігу Слободищенської кампанії, яка побутує в українській та зарубіжній історіографії.

Ключові слова: Ю. Хмельницький, Є. Любомірський, С. Потоцький, Мурат-Гірей, В. Шереметєв, українська армія, битва, Слободище.

Александр Мацьков. Сражение под Слободищем 1660 года: попытка реконструкции. Предпринята попытка воссоздать важный эпизод Чудновской кампании – сражение под Слободищем 7 октября между польско-татарской армией Е. Любомирского и Мурат-Гирей и украинским войском Ю. Хмельницкого. Остановка правобережных полков около Слободища рассматривалась командованием как короткодлительный отдых на пути к Чуднову, где находилось в блокаде московско-украинское войско. Умело организованная разведка позволила польским гетьманам завладеть точной информацией о местонахождении Ю. Хмельницкого и согласовать наиболее оптимальную стратегию ведения боевых действий. Уточнен состав, численность польского и украинского войск.

Выяснено, что атака на украинский лагерь осуществлялась одновременно с нескольких сторон. Обращено внимание на роль и место татарского войска во время проведения военной операции. Вполне уместным стало освещение ряда аспектов, связанных с ходом ведения боя. Детальный анализ источников и трудов ученых позволил автору пересмотреть традиционную версию хода Слободищенской кампании, которая распространена в украинской и зарубежной историографии.

Ключевые слова: Ю. Хмельницкий, Е. Любомирский, С. Потоцкий, Мурат-Гирей, В. Шереметев, украинская армия, битва, Слободище.

Одним із визначальних епізодів Чуднівської кампанії 1660 р. стала битва під Слободищем між українською армією гетьмана Ю. Хмельницького та польсько-татарським військом на чолі з коронним маршалком Є. Любомірським і нурадін-султаном Мурад-Гіреєм. Саме її результати багато в чому визначили і її долю. Актуальність проблеми обумовлюється необхідністю переосмислення подій 7 жовтня й реконструкції перебігу бою.

У дослідженні Слободищенської баталії нагромаджено значний науковий доробок. В українській історіографії першим, хто звернув увагу на неї, був М. Костомаров¹. Він встановив, що українці притримувалися оборонного плану ведення бойових дій, що у підсумку й змусило поляків і татар повернутися до Чуднова без перемоги. Подібну тактику історик вбачав у небажанні козацької старшини воювати за інтереси Московії². Помітно глибше обставини й перипетії бою з'ясовано у монографії В. Герасимчука «Чуднівська кампанія 1660 року»³. Щоправда, через використання автором великої кількості польських документів спостерігається певна ідеалізація дій польського командування на чолі з Є. Любомірським. Битва проходила за переваги жовнірів, однак не принесла їм бажаної перемоги. Пояснення цьому слід шукати у невчасній атаці татар на українців в момент, коли останні почали відступати з табору. Хоча при цьому визнає сумнівність цієї інформації, оскільки більшість джерел не згадують про участь ординців. На завершення автор констатує: «...битва, крім значних втрат, переваги полякам ніякої не дала»⁴.

Серед польських дослідників варто виокремити доробок Л. Кубалі. Важкодоступність розташування українського обозу призвела, на його думку, до великих втрат серед жовнірів⁵. Ф. Равіта-Гавронський відзначав на запеклості бою, вмільй обороні з боку досвідчених козацьких полковників⁶. А. Хнілко один з небагатьох, хто займався спеціальним вивченням осінньої кампанії 1660 р. і Слободищенської битви зокрема⁷. Саме він розробив концепцію ходу битви, яка набула поширення в історіографії. Її основні положення полягали у наступному. Зважаючи на складність здобуття обозу і місцевого ландшафту польським командуванням була обрана правильна стратегія наступу, яка дозволила завдати українцям значних втрат. Невдачу реалізації плану їх цілковитого розгрому відводив татарам, які «мимоволі допомогли козакам». Будучи у своїх поглядах прихильником військового таланту Є. Любомірського, вважав операцію проти вдвічі більшого, за його оцінкою, війська Ю. Хмельницького в цілому успішною. Як наслідок, «Козаки відчували перевагу противника і відтоді думали про все, тільки не про наступ»⁸. О. Ласковський першим з-поміж польських істориків засумнівався у правильності запропонованої А. Хнілко концепції перебігу подій під Слободищем. Проаналізувавши джерела, вважав, що стратегічний план польського командування не спрацював, оскільки українське військо після завершення бою зберегло свою боєздатність. Позитивним моментом проведеної битви для поляків стало його небажання вступати у бойові дії⁹. В останні роки у польському науковому середовищі також спостерігається процес більш критичного ставлення до ходу і наслідків битви. Зокрема, Л. Оссолінський¹⁰, М. Гевьонда¹¹, Р. Сікора¹², М. Нагельський¹³ вважають, що битва не принесла перемоги жодній із сторін.

Помітні зрушення в оцінці зазначеної проблематики спостерігаються і в роботах сучасних українських дослідників. Відтак, В. Смолій та В. Степанков прийшли до висновку, що кровопролитна битва переможця не визначила¹⁴. Підтримали подане міркування В. Горобець¹⁵, Ю. Мицик¹⁶ [с.232], Н. Савчук¹⁷ та інші. Окремо слід виділити доробок В.В. Степанкова. Вивчаючи деталі українсько-польського протистояння 7 жовтня, він критично віднісся до обрахунку чисельності обох армій, розглядаючи дані про українців як завищені, а поляків – занижені¹⁸. Битва продемонструвала найкращі військові якості українців і довела прекрасний бойовий вишкіл його учасників, які в надскладних умовах уникнули поразки¹⁹.

Початок кампанії та її хід засвідчив запеклість протистояння між польсько-татарською й московсько-українською арміями. Після двотижневої облоги в околицях Любара, головнокомандувач В. Шереметьєв провів успішну відступальну операцію до Чуднова, де зрештою 27 вересня був повторно заблокований. На даному етапі, прихід війська Ю. Хмельницького розцінювався учасниками виправи як один з ключових моментів. Об'єднавшись 26 вересня у Прилуці Збараській з чотирма правобережними полками під керівництвом уманського полковника М. Ханенка²⁰, армія українського гетьмана короткочасно зупинилася у Бердичеві. У вівторок 5 жовтня вирушила у напрямі Слободища і 6-го жовтня уже перебувала там²¹. Проаналізувавши картографічні джерела вважаємо, що їхній рух цілком вірогідно міг пролягати повз населені пункти Скragлівку і Райки²². За окремими відомостями, їх прихід міг відбутися дещо раніше – пізно ввечері 5 жовтня²³. Опосередкованим підтвердженням цього є інформація щоденника П. Гордона, в якому зазначається, що до сходу сонця 6-го жовтня розвідувальний загін привів до табору схоплених козаків, які повідомили про перебування гетьмана у Слободищі²⁴. На момент його появи становище московсько-українського війська, заблокованого поблизу Чуднова, погіршувалося. Не кращою була ситуація і в польсько-татарському таборі, в якому також відчувалася нестача продовольства, фуражу тощо²⁵. Довготривалий марш полків молодого гетьмана й відсутність від нього інформації наштовхували на думку В. Шереметьєва, а згодом гетьманів Є. Любомірського і С. Потоцького, про їхнє небажання вступати у бойові дії. На переконання польського командування, «Хмельницький не так битися прийшов як трактувати»²⁶. Тим не менш продовжували пильно стежити за його пересуванням.

Невимушена зупинка української армії під Слободищем сформувала серед дослідників до себе ряд дискусійних питань. Наприклад, яку ціль ставило собі українське командування перебуваючи тут? Наскільки довгою передбачалася стоянка і чи взагалі гетьман та його оточення планували йти до Чуднова? Через фрагментарність інформації джерел відповісти на них складно. Зрозуміло одне, незважаючи на пропольську орієнтацію значної частини правобережної старшини, армія повільно, але продовжувала рухатися на допомогу В. Шереметьєву. Надзвичайно цінну інформацію стосовно намірів Ю. Хмельницького повідомляє лист італійського нунція, написаний з-під Чуднова до Риму на початку листопада 1660 р.. З його змісту відомо, що Є. Любомірський вирушив під Слободище [7 жовтня – авт.] проти ко-

зацьких полків, «...звідки Хмельницький мав вирушити завтра, тобто 8 жовтня»²⁷. Отже виходить, що передбачалася тимчасова зупинка тривалістю у два дні. Підставами для неї могли бути різні причини: надання відпочинку воякам перед початком активних бойових дій, збір додаткової інформації про ситуацію поблизу Чуднова тощо. А. Хнілко, в доказ намірів короткотривалого перебування гетьмана, наводить інформацію про відсутність укріплень обозу, вилас коней, який здійснювався зазвичай перед маршем²⁸.

Ще одним фактором, що свідчить на користь версії про малоймовірність довготривалого перебування українців слугує географічне розташування Слободища. Воно було практично зруйнованим пожежею. Вціліла лише незначна частина будинків і змурована церква. В його правій стороні протікала р. Гнилоп'ять, права притока р. Тетерів, що утворювала численні болота й мочарі. Поблизу населеного пункту її русло помітно розширювалося. Єдиною переправою слугував міст довжиною 100-200 метрів. Через південно-східну частину міста протікав із сходу на захід невеликий струмок і впадав до р. Гнилоп'ять. Приблизно за 1-1,5 км на північ від неї, розташовувався доволі високий за своїм природнім походженням пагорб із залишками старих валів, де раніше стояв замок²⁹. Як бачимо, необхідних умов для довготривалого перебування чисельної армії не існувало.

Польське командування велику увагу приділило відстеженню рухів Ю. Хмельницького. У різні місця були відправлені розвідувальні підрозділи, що у підсумку дозволили досягти успіху³⁰. Відтак, в напрямку Бердичева вирушив бельський воевода Д. Вишневецький з чисельним роз'їздом (бл. 1 тис. осіб), однак через втечу більшості жовнірів змушений був повернутися назад лише з одним «язиком»³¹. Іншому підрозділу під керівництвом офіцера М. Зборека також вдалося привести до табору полонених українців³². Як подає автор «Війни польсько-московської» і «Щоденник» П. Гордона, одним з них був козацький сотник, який під час допитів докладно повідомив про дислокацію українців і плани гетьмана³³. Скликана військова рада в результаті тривалих дискусій прийняла план Є. Любомірського, який передбачав наступне: 1) перенесення табору у більш безпечне місце аби уникнути атаки на нього з двох сторін; 2) похід до Слободища частини польсько-кримських військ під проводом коронного маршалка й нанесення превентивного удару по ворогу; 3) основна частина війська з головнокомандувачем С. Потоцьким залишалася під Чудновим «стеретти» обоз В. Шереметьєва³⁴. Підтримав наступальний варіант київський воевода І. Виговський, виголосивши: «Чиніть мудро. Все ж маєте пробу щастя і, не домацавши горіха, не розберемо смаку у цьому ядрі»³⁵.

Події 6-го жовтня дають підстави висловити наступні міркування. По-перше, військова рада відбувалася в першій половині дня, оскільки обоз передислокувався до заходу сонця, що свідчить про отримання даних зранку. По-друге, польські гетьмани володіли точною інформацією про перебування й плани Ю. Хмельницького. Для майбутньої битви були відібрані найкращі підрозділи й доукомплектовані жовнірами з групи С. Потоцького³⁶. Анонімний автор «Щоденника війни з Шереметом» скупо повідомляє: «7 жовтня пан маршалок зі своєю дивізією і нурадин-султан з ордою пішли проти Хмельницького»³⁷.

Інші джерела більш детально подають склад та чисельність війська. Його основу складала кіннота. За інформацією авторів «Війни польсько-московської» та «Гетьманської реляції», у розпорядженні Є. Любомірского перебувало 7 тис. вояків польсько-німецької кінноти (враховуючи полк сандомирського воеводи Я. Замойського), 600 драгун, 1 тис. піхотинців, вибраних із різних полків й 10 гармат³⁸. Щоденники П. Гордона і Я. Зеленеви́ча виокремлюють кінні полки маршалка, 1200 піхотинців і 500 драгун, а також близько 1500 найманців київського воеводи І. Виговського³⁹. Німець Г. Хольстен переконаний, що лише кінноти було 8 тис. а з піхотою і драгунами бл. 10 тис. жовнірів⁴⁰. Автор «Римованої хроніки» подає цифру у 12 тис. воїнів⁴¹.

Наявність джерел дозволяє нам виокремити детально перелік полків кавалерії, які входили до складу дивізії Є. Любомірского:

- 1) полк польного гетьмана під командуванням львівського хорунжого А. Сокольницького;
- 2) полк коронного конюшого А. Любомірского на чолі з звенигородським старостою В. Вільчковским;
- 3) полк списького старости С. Любомірского під проводом С. Віжицького;
- 4) полк коронного хорунжого Я. Собеского під керівництвом ротмістра С. Бідзінського;
- 5) полк сандомирського воеводи Я. Замойського;
- 6) полк князя Д. Вишневецького [останні 3 полки відібрані із групи С. Потоцького – авт.]. Загальна їх чисельність досягала близько 6 тис. осіб.

До складу рейтар входили полки коронного маршалка під командуванням полковника Б. де Оедта й Я. Замойського [другий з групи С. Потоцького – авт.]. Трьома драгунськими полками керували полковники Х. Бокум, Ю. Лончінський і А. Пневський. Насамкінець, піхоту склали вихідці з різних полків, зокрема генерал-майора П. Целларі, київського підкоморія С. Немирича і полковника К. Гіззи. Додамо також 14 корогв найманців І. Виговського кількістю від 1200 до 1500 чол. Артилерія нараховувала 10 гармат й підпорядковувалася генералу Ф. Вольфу. Сумарно, за оцінками дослідників, чисельність дивізії складала близько 9 тис. жовнірів⁴².

При обрахунку війська польські історики традиційно до його чисельності не зараховують слуг і обозну челядь, яка також приймала участь у бойових діях, хоча її частка сягала до 2/3 від кількості кіннотників⁴³. Сучасник подій В. Коховський підтверджує факт їхнього перебування під Слободищем, «... все польське рицарство, лужна челядь, а також найманці за панами слідом наступали»⁴⁴. Польський дослідник Р. Сікора запропонував власну формулу її обчислення. Згідно неї, слід чисельність кінноти помножити на умовний множник 2. Беручи до уваги наші дані отримуємо приблизну цифру у 13-14 тис. осіб ($6500 \div 7000 \times 2 = 13000 \div 14000$)⁴⁵. Однак, зважаючи на втрати під час воєнних дій від середини вересня, небезпеку прориву московсько-українського корпусу В. Шереметьєва, припускаємо, що основна її маса залишилася у розпорядженні С. Потоцького, а під Слободище відправилося що найбільше 10 тис. слуг. Додаючи її чисельність до основного складу війська у підсумку виходить орієнтовно 19 тис. осіб.

Окремо зупинимося на характеристиці кримської орди, яка прийняла участь у Слободишенській експедиції як союзник Речі Посполитої. Згідно домовленості з нурадин-султаном, більша її частина залишалася у таборі під Чудновим, а сам Мурат-Гірей з рештою татар відправилася проти Ю. Хмельницького⁴⁶. Оцінюємо її чисельність у 6 тис. воїнів. За їх підтримки суттєво підвищувалися шанси на успіх у протистоянні з українцями. Усвідомлював це і польський керівний склад. За інформацією невідомого автора «Римованої хроніки»:

«На цей час треба поступитися гординою (?), а схилитися султану,

Щоб він не відступив від вигоди, від цього гостя [мається на увазі Ю. Хмельницького – авт.]...»⁴⁷.

Хоча додамо, що стосунки між поляками і татарами були доволі складними. За свідченнями Г. Хольстена, «На татар не могли в цілому покладатися, а при такому союзі важко було би нам винести звідти [із Слободища – авт.] свої кістки»⁴⁸. Очевидно, на такі думки його наштовхнули їхні пасивні дії під час відходу московсько-українських сил з-під Любара до Чуднова 26-27 вересня⁴⁹. Отож, сумарно об'єднана польсько-татарська армія досягала максимального 25 тис. осіб.

Українська армія Ю. Хмельницького складалася з восьми правобережних полків, а саме: чигиринського П. Дорошенка, білоцерківського І. Кравченка, брацлавського М. Зеленького, уманського М. Ханенка, паволоцького І. Богуня, подільського Є. Гоголя, кальницького І. Вертелицького і корсунського Я. Петренка⁵⁰. Виокремлюємо також 12 корогв кінноти колишнього молдавського воеводи К. Щербана, які налічували близько 1000-1200 воїнів⁵¹. Проаналізувавши наявні джерела вважаємо, що їхня чисельність становила не більше 17-18 тис. українців і волохів⁵². Варто врахувати обозну козацьку службу, яка займалася транспортуванням возів з провіантом, випасом коней, прислугою старшинами тощо⁵³. Вона не досягала таких масштабів як «лужна челядь» у польському війську, однак припускаємо, що обралося на кілька тисяч осіб. Загалом українське військо нараховувало трохи більше 20 тис. осіб та мало в розпорядженні близько 30 гармат.

Відстань на пряму від Чуднова до Слободища становила близько 25 км. Враховуючи це, орда Мурат-Гірея та полк І. Виговського ще пізно ввечері 6 жовтня відправилися у дорогу. Саме цим можна пояснити згадки окремих джерел, що татари начебто ще від «вчора» [6 жовтня – авт.] вели поодинокі сутички з козаками⁵⁴. Дивізія Є. Любомірского вирушила посеред ночі на кілька годин пізніше, але аж ніяк не на світанку, як прийнято вважати⁵⁵. Г. Хольстен у своєму щоденнику занотував: «Не знаючи як далеко і куди саме, марширували цілу ніч»⁵⁶. В. Коховський зазначав, що над ранок польське військо вже знаходилося у с. П'ятки⁵⁷. Перебуваючи тут, татари наткнулися на український розвідувальний загін, який, вочевидь, оглядав місцевість. Внаслідок раптової атаки, він був розбитий⁵⁸. Наступний удар татар спрямувався проти козаків, які на світанку випасали коней поблизу табору. Побачивши противника, вони чимдуж поспішили до обозу. Ті, хто не встиг, був вбитий або ж взятий до поло-

ну⁵⁹. Надалі ординці припинили наступ, оточили противника і вели поодинокі сутички. Очікуючи на прихід коронного маршалка, ще одним їхнім завданням було вивчення місцевості з метою вироблення найбільш практичної комбінації дій при генеральному наступі⁶⁰. В авангарді дивізії Є. Любомірского рухалися драгуни Х. Бокума й частина челяді з метою забезпечити безперешкодне просування⁶¹. Біля П'яток поляків чекала болотиста переправа через річку з однойменною назвою⁶². Вона суттєво затримала їх марш⁶³. Найбільших проблем завдало транспортування артилерії, оскільки поляки не подбали про вози. В наявності їх було лише п'ять і ті з боеприпасами⁶⁴. Нарешті близько полудня (12:00)⁶⁵, польський корпус прибув під Слободище, за виключенням артилерії і полків піхоти, яка підійшла дещо згодом⁶⁶. Впадає у вічі швидкість з якою польсько-татарська армія пододала відстань у 25 км бездоріжжям.

У вітчизняній та зарубіжній історіографії побутує переконання про ігнорування українським командуванням проведення заходів щодо забезпечення обороноздатності табору. Як приклад, наводять його без належної системи укріплень, відсутність розвідки тощо⁶⁷. Дозволимо стосовно цього висловити декілька міркувань. Про серйозність ставлення Ю. Хмельницького та його оточення до можливого наступу свідчить розташування обозу, який розбудовувався на вершині високого пагорба, займаючи практично всю його площу⁶⁸. Джерела відзначають його важкодоступність. З півдня, по лівій стороні, його оточувало болото, з правої – долина, на якій подекуди знаходилися чагарники й кущі. Між містом і табором проходила стежка і то доволі вузька. Позаду простягався густий ліс. Фронт прикривала вельми глибока й болотиста р. Гнилоп'ять⁶⁹. Наявність кількості ям невеликого діаметру, викопаних козаками на випадок атаки кінноти, свідчила про завчасні оборонні заходи⁷⁰. Дійсно, невдало спрацювала розвідка. Єдиний передовий розвідувальний загін, який оглядав навколишню місцевість був розбитий, внаслідок чого командування так і не дізналося про наближення противника.

Напередодні висвітлення перипетій битви хотіли б звернути увагу на сильні і слабкі сторони протидіючих армій. Співвідношення сил за нашими підрахунками складало орієнтовно 25 тис. поляків і татар проти 20-21 тис. українців і волохів. Жовніри були значно краще укомплектовані й склалися з частин різноманітних родів військ – кавалерії, драгунів, піхотинців тощо. Натомість в українців основу складала піхота, що славилася своїм військовим вишколом. Проте відчувалася нестача військового спорядження й озброєння, оскільки в описі битви часто згадуються коси, сокири, списи і т.д.⁷¹. В той же час О. Ласковський виокремив негативні тенденції, які на етапі підготовки ставили під сумнів успішність проведення операції для польського командування. Зокрема – це поспішність в діях, відсутність детальної інформації стосовно місцевості, неоднозначна позиція татар⁷². Відштовхуючись від його зауважень, звернемо увагу на наступні моменти. Складність наступу на український обоз в силу його дислокації створила ситуацію, за якої кавалерії було вкрай важко вести бойові дії. Це стосувалося й кримської кінноти, яка, зазвичай, уникала облоги таборів й фортець. Відсутність рівнин й болотистість ландшафту не дозволяла проводити фронтальну атаку усім військом⁷³. Найбільш доціль-

ним в даній ситуації був варіант почергового введення підрозділів у битву, що власне й зробив польний гетьман, хоча планував спочатку атакувати полки Ю. Хмельницького на марші⁷⁴. Насамкінець звернемо увагу на вміння українців захищатися в обозі. Поляки добре пам'ятали складність їх здобуття у часи воєнних дій з ними. Прикметною стала шеститижнева облога українського табору під час повстання Д. Гуні 1638 р., коли переважаючі коронні війська так і не змогли його здобути⁷⁵. За спостереженнями П. Гордона, українців оточувало декілька насипних земельних валів, поміж якими знаходилися шанці, рови, зрубані стовбури дерев, заслони з возів тощо⁷⁶.

Головною причиною сум'яття серед українців на початковому етапі битви вбачаємо в раптовості і швидкості нападу жовнірів і ординців. Саме ця обставина дезорієнтувала українське командування, яке хоч і не виключало варіанту їх появи (про що свідчать оборонні заходи), однак ніяк не розраховувало, що це відбудеться настільки швидко. Підстав для зайвої самовпевненості чи недооцінки сил противника бути не могло. Негативний вплив на козацьких старшин відіграли звістки про складне становище коронної армії, спроби польського керівництва порозумітися на початку жовтня⁷⁷, внаслідок чого полякам вдалося дещо «приспати» їхню пильність.

Початок битви та її перебіг в історіографії зображають боями поляків з українцями. Татари в цей момент, начебто зайшовши з тилу, очікували слушного моменту у засідці й фактично були пасивними спостерігачами⁷⁸. В такому випадку виходить, що самоусунення нурадин-султан з ордою (з власної ініціативи чи згідно стратегічного плану) ставило під загрозу успішність наступу жовнірів й взагалі саму операцію, оскільки вони втрачали значну частину війська. Аналіз джерел дозволяє виокремити іншу версію подій. Наступ на обоз Ю. Хмельницького проводився синхронно⁷⁹. Підійшовши впритул до р. Гнилоп'яти, Є. Любомірський наказав офіцерові П. Гордону разом із сотнею драгун полагодити зруйнований козаками міст з метою дати можливість кінноті безперешкодно переправитися. Підібравшись до нього, одна частина пішла на переправу, а інша прикривала і вела вогонь по українцях з обох сторін мосту. Останні в кількості від 1200 до 1500 осіб зайняли позиції біля берега (в напівзруйнованих будинках) й проводили обстріл противника⁸⁰. Водночас, татари знайшли мілководдя вище за течією і перейшли на праву сторону від табору, де знаходилася рівнина – найбільш придатна для атаки місцевість⁸¹. Подібний розвиток ситуації ускладнював процес оборони українцями своїх позицій, адже атаки велися одночасно з різних сторін⁸². Орда, за визнанням Г. Хольстена, «... рушила на обоз як рій бджіл з великою фурією, з оголеними шаблями в руках». Козаки, вивчивши за роки співпраці з ханством їхню тактику, підготували пастку – викопали довкола обозу вже згадані нами «вовчі ями». В момент, коли татари кинулися на штурм, «кінь за конем падав додолу», на яких одразу ж нападали українські вояки. Як наслідок, «татари були відкинуті й дуже перестрашені»⁸³. Щоправда, П. Гордон подає епізод із сутичкою біля церкви. Ординцям вдалося заблокувати у ній кілька десятків козаків й за допомогою соломки підпалити її, внаслідок чого ті згоріли заживо⁸⁴.

Зосередження значних сил проти татар дозволила драгунам закріпитися на переправі й завдати втрат українцям. Підхід піхоти і артилерії змі-

нив ситуацію на користь поляків. Маючи підступ безпосередньо до обозу, Є. Любомірський негайно вишикував військо й дав наказ наступати. Піхотинці й драгуни на чолі з П. Целларі й С. Немиричем з резервним полком І. Виговського знаходилися у центрі, кіннота Я. Собеского оперувала на правому фланзі, а кавалерія Я. Замойського та князя Д. Вишневецького – на лівому⁸⁵. Введення двох польсько-німецьких полків драгун і піхоти під командуванням майорів Охаба і Шульца дозволило зламати опір українців і перейти річку, щоправда ціною значних втрат⁸⁶. Подальший їхній рух у напрямку воріт (шлях на пагорб) був зупинений потужним артилерійським вогнем й обстрілом з луків⁸⁷.

Отримавши сигнал, у бій вступив кінний полк коронного хорунжого Я. Собеского, командування яким доручили досвідченому ротмістру С. Бідзінському. Місцем зіткнення з кількома тисячами українцями стало узбережжя р. Гнилоп'ять, ближче до правої частини від табору. Гусарські корогви С. Віжицького і В. Вільчковського закріпили перевагу й відтіснили їх з руїн містечка. Підтримувала наступ артилерія Ф. Вольфа⁸⁸. Обмеженість місця змушувала жовнірів рухатися шеренгами, що ускладнювала наступ. Тим не менш, їм вдалося оволодіти чагарниками, розташованих на правому фланзі. Замкнувшись остаточно в таборі, українці перейшли повністю на оборонну тактику, яка принесла успішний результат⁸⁹. Перші ряди кавалерії Я. Собеского були знищені щільним вогнем із самопалів. Матеріали «Гетьманської реляції» яскраво підтверджують даний факт: «одна куля по кілька товаришів біла»⁹⁰. На лівій стороні вели бої підрозділи кінноти Я. Замойського, офіцерів Г. Сільницького, А. Хоянацького. Слідом за ними рухалася піхотинці й кавалеристи коронного маршала разом з львівським хорунжим А. Сокольницьким⁹¹.

Завершальний етап бою традиційно в історіографії зображають так. Налагодивши військовий стрій поляки почали штурм обозу, знайшовши слабо укріплене місце оборони, яке було не окопане і прикривалося лише возами⁹². Вибивши звідти українців, драгуни першими увірвалися в його середину⁹³. Досвідчені козацькі полковники Г. Гуляницький, І. Богун, М. Ханенко, генеральний обозний Т. Носач захищали намет гетьмана й намагалися налагодити спротив. Сам Ю. Хмельницький запанікував і почав молитися. В цей момент полковник Г. Лісницький звернувся до нього зі словами: «залиш молитву на потім, тепер треба думати як рятувати самих себе...»⁹⁴. Незабаром з лівої сторони кіннота Я. Собеского і Я. Замойського також увійшла до обозу. Розпочалася паніка серед українців, які начебто кинулися на втечу. В цей кульмінаційний момент, із засідки з лісу рушили татари, які мали довершити розгром противника. Однак замість тріумфу відбулася прикра випадковість. Українці, охоплені страхом татарської неволі, повернули назад й відбили у поляків втрачені позиції⁹⁵.

Подана версія розвитку подій у співставленні з іншими джерелами не втримує критики. Наприклад, учасник бою і автор «Римованої хроніки» у відступі звинувачує гусар, які кинулися на «багатство, одяг»⁹⁶. Практично аналогічними є відомості сучасника Й. Єрлича, який замість кавалерії виокремлює драгун і піхоту⁹⁷. Також більшість тогочасних документів не згадують про участь татар. Погодимось із припущенням В. Герасимчука: «Можливо що не-

відповідний терен не давав їм можливості розвернутися і взяти участь у штурмі, можливо, що не хотіли віддати полякам до рук нараз двох перемог над обома противниками»⁹⁸. Якщо навіть припускати наступ з тилу татар на українців, хіба для 6 тис. війська склало б труднощі розбити з допомогою жовнірів деморалізованого противника? Очевидно що ні.

Насправді ж справа полягала у масовому грабежі жовнірами українського табору. Прорвавши редути, лише кіннота вела бої, драгуни і піхотинці «на здобутки кинулися»⁹⁹. Ідентичну інформацію подає у своєму щоденнику П. Гордон. Саме ця обставина посприяла тому, що був порушений бойовий порядок у лавах поляків¹⁰⁰. Українці, оговтавшись від атаки, не покинули обоз¹⁰¹, а почали ховатися за вози й вести прицільний вогонь із самопалів по жовнірах, які перебували на валах¹⁰², інші вискакували із-за наметів і обрубували коням ноги, згодом добиваючи вершників¹⁰³. Ситуація на очах почала змінюватися на користь українців.

Найдовше протрималися полк А. Сокольниккого і рейтари Б. де Оедта на правому фланзі. Отримавши наказ зберегти за собою середину ворожого табору вони відчайдушно билися. Однак потрапили під потужний обстріл. Не маючи змоги побороти наступ українців, польська кавалерія опинилася у болоті і мочарах поблизу річки, де більшість і загинула¹⁰⁴. Українці повністю відновили контроль на валах та серед наметів. За даними одного з джерел, «Змінилася раптом картина битви, бо хто спочатку був переможцем, залишився побитим»¹⁰⁵. Результат протистояння приголомшив коронного маршалка. Г. Хольстен визнавав: «Козаки билися з нами як відчайдухи, де жодна зі сторін не могла сподіватися на помилування... Зрештою рушницями, списами, луками, косами витиснули нас [поляків і німців – авт.] із табору у болото»¹⁰⁶. Перед заходом сонця (близько 17 год.) Є. Любомірський наказав повторно наступати. Проте усі наступні спроби виявилися безуспішними. Настання темряви завершила цю кровопролитну та запеклу битву¹⁰⁷.

Зазвичай джерела польського походження гіперболізують втрати армії Ю. Хмельницького і применшують свої. Автор віршованої хроніки «Битва з Шереметом» луцький староста С. Лещинський писав: «Як траву косами, так хлопів косили»¹⁰⁸. Й. Єрлич число вбитих козаків рахує на 4 тис. осіб і більше, хоча, при цьому визнає, що й «... немало товариства ротмістрів, капітанів німецьких, поручників повбивали і настріляли, де з нічим наші відступити мусили»¹⁰⁹. Загалом же сучасні дослідники сходяться на думці, що гетьман втратив за різними оцінками 300 осіб полеглими й близько 600 поранених. Практично аналогічними втрати були у коронного маршалка – близько 1 тис. вбитих і поранених. Кілька гусарських корогв були фактично розбиті. Кінні полки Я. Замойського, А. Сокольниккого відчутно постраждали. Також українському командуванню вдалося захопити в неволю деяких польських офіцерів (наприклад хорунжого Хінека)¹¹⁰. Додала жертв серед жовнірів ситуація наступного дня, пов'язана із прибуттям з-під Чуднова кілька возів з їжею та горілкою. За визнанням очевидців, «Не один поранений напився до смерті»¹¹¹. Насамкінець, польний гетьман і правобережна старшина в ранці 8 жовтня уклали тимчасове перемир'я з метою забрати з поля бою полеглих воїнів¹¹².

Невідомими залишаються втрати татар. Зважаючи на участь лише в одному епізоді, який виявився невдалим для них, вираховуємо їх кількість орієнтовно на кілька десятків вбитих та поранених.

Що ж стало причиною провалу загалом успішної наступальної операції Є. Любомірского? Погодимося із міркуванням Р. Сікори: «Не були це умови відповідні для битви кінноти. Сприяло зате це козацькій піхоті». Після контратаки українців, кавалерії так і не вдалося налагодити бойовий стрій. Усі намагання окремих корогв з тилу допомогти своїм «товаришам» унеможлилювалися через нестачу місця¹³. Розрахунок на силу й швидкість гусарів не спрацював. Напроти відчувався брак піхотинців й драгун, які у вирі цих подій почували себе більш впевнено. Певні паралелі можна провести із битвою під Полонкою 28 червня 1660 р. Московське військо князя І. Хованського до останнього моменту не знало про наближення польсько-литовської армії, бій відбувався у болотистій місцевості поблизу річки тощо¹⁴. Успіх руського воеводи С. Чарнецкого частково пояснювався присутністю у його складі значної частини іноземних драгун (35%), які у відповідальний момент виконували роль піхотинців¹⁵.

Дослідження проблеми Слободищенської кампанії дозволила зробити наступні **висновки**:

- військо Ю. Хмельницького рухалося до Чуднова, а Слободище розглядалося лише як тимчасова зупинка, а не кінцевий пункт маршруту;
- гетьман й українська старшина провела заходи стосовно забезпечення обороноздатності табору на випадок наступу противника;
- раптовість нападу польсько-татарського війська виявилися головним чинником певної розгубленості українського командування на початковому етапі битви, яке не розраховувало на такий швидкий прихід противника;
- невдалий наступ татар на українські позиції спровокував їхній відступ, чим ускладнив реалізацію плану розгрому Ю. Хмельницького;
- інтерпретація Слободищенської битви, розроблена А. Хнілко, довгий час трактувалася істориками як така, що в цілому не викликає сумнівів. Однак її головним недоліком є зосередження уваги виключно на одному джерелі – «Війна польсько-московська», написана Є. Любомірским, для якого Слободище так і не стало тріумфом його військового таланту. Взяття на віру основних фактів протистояння з цієї історичної пам'ятки зумовили викривлення картини подій того дня.

Примітки:

¹ Костомаров М.І. Гетьманування Івана Виговського та Ю. Хмельницького. Тернопіль, 1891. 234 с.

² Там само. С.148.

³ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року // Зап. наук. тов. ім. Т.Г. Шевченка, Т. СХ, СХІ, Львів. 1912; Т. СХІІ, СХІІІ, СХІV, СХVІ, Львів. 1913.

⁴ Там само. С. 46-52.

⁵ Kubala L. Wojny duńskie i pokój oliwski 1657 – 1660. Lwów, 1922. S. 395-397.

⁶ Rawita-Gawronski F. Ostatni Chmielniczenko (1640-1679). Poznań, 1919. S. 52.

⁷ Hnilko A. Wyprawa cudnowska. Warszawa, 1931. 112 s.

⁸ Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem (7.X.1660) // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1929. T. 1. Zeszyt 2. S. 198-205; Його ж: Antoni Hnilko: Odpowiedz panu majorowi Ottonowi Laskowskiemu // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1933. T. VI. S. 122.

⁹ Laskowski O. [Recenzia]: Antoni Hnilko. Wyprawa Cudnowska w 1660 roku. Warszawa, 1931. 112 s. // Przegląd Historyczno-Wojskowy. Warszawa, 1932. T. V. S. 286-287.

¹⁰ Ossoliński L. Kampania na Ukrainie 1660 roku. Warszawa, 1995. S. 33-35.

¹¹ Gewęda M. Od Beresteczka do Cudnowa. Działalność wojskowa Jerzego Sebastiana Lubomirskiego w latach 1651-1660. Zabrze, 2013. S. 326-327.

¹² Sikora R. Taktyka walki, uzbrojenie i wyposażenie husarii w latach 1576-1710. URL: tekst pracy doktorskiej /http://docer.pl/doc/1ensc.pdf. S. 105-110.

¹³ Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku // Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI-XVII wieku // Pod red. M. Nagielskiego, K. Bobiatyńskiego i P. Gawrona. Zabrze, 2013. S. 290-314; Його ж. Nagielski M. The Chudniv Campaign of 1660 // Polish battles and campaigns in 13th – 19th centuries. Warszawa, 2016. S. 113-119.

¹⁴ Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Київ: Видав. дім «Альтернативи», 1999. Т. VII. С. 243-244; Їх же: Смолій В.А., Степанков В.С. Петро Дорошенко. Політичний портрет. Київ: Темпора, 2011. С. 81-82.

¹⁵ Горобець В.М. «Волимо царя східного...». Український Гетьманат та російська династія до і після Переяслава К., 2007. С. 180-181; Горобець В.М. Еліта козацької України у пошуках політичної легітиматії: стосунки з Москвою та Варшавою (1654-1665 рр.). Київ, 2001. С. 245.

¹⁶ Мищик Ю.А. Любар, Чуднів, Слободища...// Україна кризь віки. Київ, 2000. С. 230-233.

¹⁷ Савчук Н.О. Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659-поч. 1663 рр.). Кам'янець-Подільський, 2001. 236 с.

¹⁸ Степанков В.В. Слободищенська битва 1660 року: малозясовані епізоди. Кам'янець-Подільський, 2007. С. 80-81; Степанков В.В. Чуднівський вибір: втрачені можливості козацької старшини // Terra Cossacorum: Студії з давньої і нової історії України. Київ, 2007. С. 192-193.

¹⁹ Степанков В. В. Загадки Чуднова // Київ. старовина. Київ, 2008. № 1/2. С. 47.

²⁰ Памятники, изданные Киевской комиссией для разбора древних актов (далі – ПКК). 2-е изд., с дополнениями. Киев, 1898. Т. 3. С.432; Барсуков А. Род Шереметьевых. Санкт-Петербург, 1888. Т. V. С. 321.

²¹ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 45; Мацьков О.М. Похід війська Ю. Хмельницького до Слободища 1660 року: проблема визначення його маршруту // Наук. праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2017. Т. 27. С. 305-306.

²² Atlas historyczny Rzeczypospolitej Polskiej. Epoka przełomu z wieku XVI-ego na XVII-sty. "Ziemie Ruskie" Rzeczypospolitej / Opracował i wydał A. Jablonowski. Warszawa, 1899-1904. Dział II. S. 14; Антонович В.Б. Археологическая карта Волынской губернии: научное издание. Москва, 1900. С. 2.

²³ Historia wojenna polska w zarysie / Opracował i wydał W. Hupert. Lwów, 1919. S. 240.

²⁴ Гордон П. Дневник 1659-1667 / П. Гордон; [переклад Д. Федосова]. Москва: Наука, 2003. С. 63.

²⁵ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659-1667 рр.). Київ: Основи, 2003. С. 94-95.

²⁶ Biblioteka Uniwersytetu Jagiellońskiego (далі – BJ). Rpis. № 5. S. 756.

²⁷ Relacie nuncyuszów apostolskich i innych osób o Polsce od roku 1548 do 1690. Berlin-Poznań, 1864. T. II. S. 301; Pisma do wiewu i spraw Jana Sobieskiego // Acta Historica res gestas Poloniae illustrantia ab anno 1507 ad annum 1795. Kraków, 1880. T. I. Cz. I. S. 178; Biblioteka im. kz. Czartoryskich w Krakowie (далі – BCzart.). Rpis. № 154. S. 658.

- ²⁸ Hnilko A. Odpowiedz... S. 123.
- ²⁹ Див. Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 45-46; Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. Warszawa, 1880. T. I. S. 808.
- ³⁰ Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku... S. 301; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 195.
- ³¹ BJ. Rpis. № 5. S. 756.
- ³² PAN Kr. Rpis. № 967. S. 271.
- ³³ Wojna polsko-moskiewska pod Czudnowem, odprawiona za panowania kro-la Jana Kazimierza podwodzą Stanisława Potockiego, wojewody krakowskiego i Jerzego Lubomirskiego, marszałka Koronnego w roku Pańskim 1660 // Tlum. M.A. Hnilko. Warszawa, 1922. T. III. S. 66; Гордон П. Дневник... С. 63.
- ³⁴ Wojna polsko-moskiewska... S. 67-69; Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski. Wrocław, 2002. S. 174.
- ³⁵ Мицик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки» // Архіви України. Київ, 2005. № 4. С. 94; Polska Akademia Nauk w Krakowie (далі – PAN Kr.), Rpis. № 1275. S. 104.
- ³⁶ Яковлева Т. Руїна Гетьманщини... С. 100.
- ³⁷ Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаніка, Інститут Рукопису (далі – ЛНБ, ІР), Ф. V. Спр. 335/ІІ. Арк. 44; Ojczyste spominki w pismach do dziejów dawnej Polski. Diarusze, Relacje, Pamiętniki it. p., zeb. A. Grabowski, Kraków, 1845. S. 155.
- ³⁸ Arhiwum Panstwowe w Gdańsku (далі – AP w Gdańsku), Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 419; Wojna polsko-moskiewska... S. 72; BJ. Rpis. № 5. S. 756.
- ³⁹ Гордон П. Дневник... С. 64; Memorabilis victoria de Szeremetho, exercitas Mosckoum Duce etc... ad Cudnow iamreportate A. D. MDCLXV Novembri scripta per Reverendum Ioannem Zielenievicium, ecclesiae parochiabis Casimiriae inferioris praepastum ibidem que decanum. Cracoviae, 1668. S. 113-114.
- ⁴⁰ Holsten H.C. Przygody wojenne 1655-1666 [oprac. T. Wasilewski]. Warszawa, 1980. S. 58.
- ⁴¹ Мицик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви... С. 94; PAN Kr., Rpis. № 1275. S. 104.
- ⁴² Biblioteka Narodowa w Warszawie (далі – BN). Rpis. № 6643. S. 189-190; Memorabilis victoria de Szeremetho... S. 113-114; Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej polowie XVII wieku. Warszawa, 1965. S. 128-129; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 198; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 66; Romanski R. Cudnów 1660... S. 126-127; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 31; Sikora R. Taktyka walki... S. 106-107.
- ⁴³ Степанков В.В. Чуднівський вибір... С. 193; Мицик Ю.А. Любар, Чуднів... С. 231.
- ⁴⁴ Kochowski W. Historia panowania Jana Kazimierza. Poznań, 1840. T. II. S. 94.
- ⁴⁵ Sikora R. Zapomniana armia // W kręgu Hadziacza A. D. 1658. Od historii do literatury pod red. P. Boreka, Kraków. 2008. S. 158.
- ⁴⁶ Wojna polsko-moskiewska... S. 71; Ojczyste spominki... S. 155.
- ⁴⁷ Мицик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви... С. 95; PAN Kr., Rpis. № 1275. S. 105.
- ⁴⁸ Holsten H. C. Przygody wojenne... S. 58.
- ⁴⁹ Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem, hetmanem mosiewskim, i z Kozakami w roku Pańskim 1660 od Polaków wygrana / Oprac. P. Borek. Kraków, 2006. S. 77; ЛНБ, ІР, Ф. V. Спр. 335/ІІ. Арк. 43; Ojczyste spominki... S. 152.
- ⁵⁰ ПКК... С. 432-433.
- ⁵¹ BJ. Rpis. № 5. S. 756; Wojna polsko-moskiewska... S. 67.
- ⁵² Див.: Мацьков О.М. Чисельність армії Ю. Хмельницького у Чуднівській кампанії 1660 р.: спроба з'ясування // Наук. записки Тернопільського нац. пед. ун-ту ім. В. Гна-тюка. Серія: Історія / за ред. І. Зуляка. Тернопіль, 2017. Вип. 1. Ч. 2. С. 12-17.

⁵³ Kronika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690 obejmująca w ogólności dzieje dawnej Rusi Czerwonej a zwłaszcza Historią arcybiskupstwa Lwowskiego w tejsze epoce / Napisana przez X.J. T. Józefowicza. Lwów, 1854. S. 247.

⁵⁴ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 45.

⁵⁵ Jemiołowski M. Pamiętnik Mikołaja Jemiołowskiego towarzysza lekkiej chorągwi ziemianina województwa Bielskiego obejmujący dzieje Polski od r. 1648 do 1679, współcześnie porządkiem lat opowiedziane. Lwów, 1850. S. 156; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 198.

⁵⁶ Holsten H. C. Przygody wojenne... S. 58.

⁵⁷ Kochowski W. Historia panowania... S. 92.

⁵⁸ Мицик Ю.А. Чуднівська та Слободищенська битви... С. 95; PAN Kr., Rpis. № 1275. S. 105; Kochowski W. Historia panowania... S. 92; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32.

⁵⁹ Wojna polsko-moskiewska... S. 72; PAN Kr. Rpis. № 967. S. 271.

⁶⁰ Гордон П. Дневник... С. 64; Antoni Hnilko: Odpowiedz... S. 123; Kubala L. Wojny duńskie... S. 395.

⁶¹ Kochowski W. Historia panowania... S. 92; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32.

⁶² Leszczyński S. Potrzeba z Szeremetem... S. 84.

⁶³ Korzon T. Dola i niedola Jana Sobieskiego 1629-1674. Krakow, 1898. T. I. S. 357.

⁶⁴ Гордон П. Дневник... С. 64.

⁶⁵ Л. Оссолинський встановив, що світловий день в дану пору року становить орієнтовно 10 годин. Сонце сходить близько 07 год ранку і заходить о 17 год. Тому інформацію окремих джерел про початок битви за кілька годин до настання ночі вважаємо помилковою.

⁶⁶ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58.

⁶⁷ Степанков В.В. Загадки Чуднова... С. 44; Мицик Ю.А. Любар, Чуднів...С. 231; Kłaczewski W. Jerzy Sebastian Lubomirski... S. 175.

⁶⁸ Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32; AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 420.

⁶⁹ AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 421; Гордон П. Дневник... С. 64; Kochowski W. Historia panowania... S. 92; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 199.

⁷⁰ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58; PAN Kr. Rpis. № 114. S. 20.

⁷¹ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58-59.

⁷² Laskowski O. [Recenzia]: Antoni Hnilko... S. 286; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 204.

⁷³ Romanski R. Cudnów 1660. Warszawa, 1996. S. 136.

⁷⁴ Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku... S. 301.

⁷⁵ Okolski Sz. Diariusz transakcyi wojennej miedzy wojskiem koronnem i zaporoskiem w r.1637. / Wyd. K. J. Turowski. Kraków, 1858. S. 149-150, 155.

⁷⁶ Гордон П. Дневник... С. 65-66.

⁷⁷ Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 71-73; Wojna polsko-moskiewska...S. 75-76.

⁷⁸ Wojna polsko-moskiewska...S. 76.

⁷⁹ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58; Мацьков О. Роль і місце кримського чинника у Чуднівській кампанії 1660 року: постановка проблеми // Проблеми історії країн Цн. та Сх. Європи. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 156-157.

⁸⁰ Гордон П. Дневник... С. 64; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 73; Kubala L. Wojny duńskie... S. 395.

⁸¹ Там само... С. 64; Holsten H. C. Przygody wojenne... S. 58.

⁸² Степанков В.В. Слободищенська битва .... С. 81.

⁸³ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58.

⁸⁴ Гордон П. Дневник... С. 65.

⁸⁵ Wojna polsko-moskiewska... S. 73.

- ⁸⁶ Holsten H. C. Przygody wojenne... S. 58.
- ⁸⁷ Гордон П. Дневник... С. 66.
- ⁸⁸ Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 75-76; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32.
- ⁸⁹ Romanski R. Cudnów... S. 136; Kochowski W. Historia panowania... S. 93; Hnilko A. Wyprawa cudnowska... S. 77.
- ⁹⁰ AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 422.
- ⁹¹ Wojna polsko-moskiewska... S. 77.
- ⁹² Смолій В.А., Степанков В.С. Українська національна революція... С. 244.
- ⁹³ Гордон П. Дневник... С. 66; Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 58.
- ⁹⁴ Kochowski W. Historia panowania... S. 93-95; Rawita-Gawroński F. Ostatni Chmielnicznzenko... S. 57.
- ⁹⁵ Wojna polsko-moskiewska... S. 78-79; Степанков В.В. Загадки Чуднова... С. 48.
- ⁹⁶ Мищик Ю.А. Чуднівська та Слободисенська битви... С. 95; PAN Kr. Rpis. № 1275. S. 105.
- ⁹⁷ Jerlicz J. Latopisiec, albo Kroniczka Joachima Jerlicza. Warszawa; Petersburg, 1853. Т. II. S. 53.
- ⁹⁸ Герасимчук В. Чуднівська кампанія 1660 року... С. 45.
- ⁹⁹ Jerlicz J. Latopisiec... S. 53.
- ¹⁰⁰ Гордон П. Дневник... С. 66; Nagielski M. Kampania Cudnowska 1660 roku... S. 301; Гордон П. Дневник... С. 66; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 201-202.
- ¹⁰¹ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 59.
- ¹⁰² AP w Gdańsku. Rpis. № 300 R/Ee/19. S. 423.
- ¹⁰³ Kochowski W. Historia panowania... S. 93-94.
- ¹⁰⁴ Wojna polsko-moskiewska... S. 79; Гордон П. Дневник... С. 67.
- ¹⁰⁵ Там само... S. 79.
- ¹⁰⁶ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 59.
- ¹⁰⁷ Kronika miasta Lwowa... S. 249; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32-33.
- ¹⁰⁸ Leszczński S. Potrzeba z Szeremetem... S. 86.
- ¹⁰⁹ Jerlicz J. Latopisiec... S. 53.
- ¹¹⁰ Національна бібліотека України імені В. Вернадського, Інститут Рукопису (далі – НБУ, ІР), Ф. II. Спр. № 15404. Арк. 4; PAN Kr. Rpis. № 967. S. 271; Ossoliński L. Kampania na Ukrainie... S. 32-33; Sikora R. Taktyka walki... S. 109-110; Hnilko A. Bitwa pod Slobodyszczem... S. 204.
- ¹¹¹ Holsten H.C. Przygody wojenne... S. 60.
- ¹¹² Там само... S. 60; Kubala L. Wojny duńskie... S. 396.
- ¹¹³ Sikora R. Taktyka walki... S. 109.
- ¹¹⁴ Kossarzewski K. Kampania roku 1660 na Litwie. Zabrze, 2005. S. 209-211; Курбагов О. «Литовский поход 7168 года» князя И.А. Хованского і битва при Полонке // Славяноведение. Москва, 2003. С. 25-40; Курбагов О. Polonka 1660 – spojrzene z Moskwy // «Mówią wieki». Москва, 2000. № 3. S. 27-36.
- ¹¹⁵ Там само... S. 70.

Mackov Oleksandr. The Battle of Slobozia 1660: attempt to reconstruct. *The attempt was made to recreate an important episode Campaign of the Chudniv – the battle near Slobozia on October 7 between the Polish-Tatar army of E. Lubomirsky and Murat-Giray and the Ukrainian army of Hetman Yuri Khmelnytsky. The stop of the right-bank regiments near Slobozia was considered by the command as a short-term rest on the way to Chudnov, where was the blockade of the Moscow-Ukrainian army. Skilfully organized intelligence service allowed the Polish hetmans to capture accurate information about the whereabouts of Yu. Khmelnytsky and agree on the most appropriate war strategy. The composition and strength of the Polish and Ukrainian troops were clarified.*

It turned out that Ukrainian camp was simultaneously attacked from several sides. Attention is drawn to the role and place of the Tatar army during the military operation. It became quite appropriate to cover a number of aspects related to the course of the battle. A detailed analysis of the sources and works of scientists allowed the author to reconsider the traditional version of the Campaign of Slobozia, which is common in Ukrainian and foreign historiography.

Key words: Yu. Khmelnytsky, E. Lubomirsky, S. Pototsky, Murat-Girey, V. Sheremetev, Ukrainian army, battle, Slobozia.

Отримано: 27.06.19

DOI 10.32626/2309-2254.2019-29.155-164

УДК 2–185.3:236.93]:7.04(477)«15/18»

Анастасія Григорак

ГРІШНИКИ І ЗЛОЧИНЦІ В УКРАЇНСЬКІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ ТА ІКОНОГРАФІЇ «СТРАШНОГО СУДУ»

Григорак Анастасія. Грішники і злочинці в українській правосвідомості та іконографії «Страшного Суду». Стаття присвячена розгляду уявлень про «гріх» і «злочин» на прикладі співставлення сюжетів ікон Страшного Суду і правових джерел у площині трактування злочинів, а також покарань за них відповідно до есхатологічного та правового трактування. Встановлюється міра взаємних впливів на свідомість соціуму українських земель доби Пізнього Середньовіччя / Ранньомодерного часу законодавчих і сакральних реалій.

Доводиться, що зображення грішників і злочинців у пеклі – головна тематична лінія ікон Страшного Суду. При цьому на підставі аналізу і співставлення сюжетів різних Страшносудних ікон можна робити своєрідну реконструкцію ієрархії гріхів та грішників у світогляді тогочасного суспільства України.

Досліджено еволюцію поняття «гріх» у правовій та релігійній культурі, оскільки це поняття багато в чому обумовлювало специфіку ставлення людей до світу, їх системи цінностей і життєвих установ у досліджуваній історичній період.

Ключові слова: гріх, злочин, ікона, історія Церкви в Україні, Страшний Суд.

Григорак Анастасія. Грешники и преступники в украинском правосознании и иконографии «Страшного Суда». Статья посвящена изучению представлений про «грех» и «преступление» на примере сопоставления сюжетов икон Страшного Суда и правовых памятников в сфере трактовки преступлений, а также наказания за них соответственно эсхатологической и правовой трактовки. Выясняется мера взаимных влияний на сознание социума украинских земель периода Позднего Средневековья / Раннего современного времени законодательных и сакральных реалий.

Доказується, що зображення грешників і преступників в аду – головна тематична лінія ікон Страшного Суду. При цьому на основі аналізу і сопоставлення сюжетів різних Страшносудних ікон можна створити своєобразну реконструкцію ієрархії гріхів та грешників в мировоззренні тогочасного населення України.

Изучено еволюцию понятия «грех» в правовой и религиозной культуре, поскольку это понятие во многом обуславливало специфику отношения людей к миру, их систему ценностей и жизненных установок в изучаемый исторический период.

Ключевые слова: грех, преступление, икона, история Церкви в Украине, Страшный Суд.